

Світлана РОМАНЮК,

доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та методики початкової освіти,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ У 70-90-х рр. XX ст.

У статті аналізуються теоретичні напрацювання вітчизняних учених досліджуваного періоду з розвитку культури мовлення учнів на уроках української мови в початковій школі в період реформування її структури й оновлення змісту початкової освіти.

Ключові слова: *початкова школа, культура мовлення учнів, українська мова, усна і писемна форми мовлення, зв'язне мовлення, мовленнєві вміння і навички.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах швидкозмінного сьогодення, загострення соціальних і суспільно-політичних проблем в Українській державі особливого значення набуває здатність людини орієнтуватися в навколишньому світі, можливість висловити і відстояти свою громадянську позицію, спроможність засобами рідної мови утверджувати власну точку зору на ті явища, процеси і події, які відбуваються в її докільлі. Формування цих якостей особистості розпочинається вже у початковій школі, де дитина навчається письма, цілеспрямовано оволодіває навичками усного і писемного мовлення та адекватної комунікативної поведінки в різноманітних мовленнєвих ситуаціях.

Сьогодні початкова школа працює за новим Державним стандартом початкової загальної освіти, навчальною програмою з української мови (1-4 класи), що спрямовані передусім на формування комунікативної компетентності молодших школярів.

Однак цей процес буде успішним за умови взаємозв'язку чотирьох змістових ліній курсу української мови – мовленнєвої, мовної, соціокультурної,

діяльнісної, серед яких мовленнєва є провідною. У зв'язку з цим значна увага акцентується на розвиткові культури зв'язного мовлення молодших школярів, оскільки збіднене, непослідовне, недоказове мовлення гальмує мислення учня й практично унеможлиблює навчальну діяльність.

Сучасні лінгводидакта, методисти, вчителі-практики одностайні в тому, що навчання мовлення молодших школярів, формування його культури належить до найважливіших і водночас найскладніших завдань початкової школи. У його вирішенні доцільно використати досвід попередніх десятиліть, насамперед останньої третини ХХ ст., коли закладались теоретичні підвалини культури зв'язного мовлення учнів, формувалися її основні дефініції, експериментально перевірялись форми, засоби і прийоми їх практичного втілення в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошукам шляхів підвищення рівня мовної і мовленнєвої культури в досліджуваній період присвятили свої праці Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєв, Л. Варзацька, М. Вашуленко, А. Коваль, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, О.Хорошковська та ін. Проте їх положення, осмислений і узагальнений в них практичний досвід розв'язання проблеми формування культури мовлення школярів ще не знайшов належного висвітлення в сучасній історико-педагогічній науці, хоча, безперечно, заслуговує на це, оскільки може бути корисним для сучасних дослідників та педагогів-практиків.

Метою статті є висвітлення процесу теоретичного обґрунтування основних дефініцій формування культури писемного мовлення молодших школярів у працях вітчизняних лінгводидактів та методистів 70-90-х рр. ХХ ст..

Виклад основного матеріалу дослідження. Початкова школа України в другій половині ХХ ст. зазнала суттєвих змін як в організаційно-педагогічній, так і дидактично-методичній сферах, зумовлених новими вимогами суспільства до діяльності освітньої галузі та досягненнями психолого-педагогічної науки. Учені і педагоги-практики в цей час посилюють увагу до питань психології усного та писемного мовлення молодших школярів, ведуть активні пошуки

методичних заходів щодо розвитку вмінь продукувати зв'язні висловлювання певної форми мовлення. Проте «відсутність ґрунтовних лінгвістичних досліджень усного і писемного мовлення не дала змоги вченим створити чітку модель формування комунікативних умінь і навичок, описати методичні шляхи підвищення культури усного і писемного мовлення» [2, с. 22].

Однак експериментальні дослідження 60-70-х рр. XX ст. зумовили появу нових, науково обґрунтованих напрямів удосконалення навчання мови та мовлення учнів початкової школи. І тільки подальше методичне засвоєння основних положень теорії мовленнєвої діяльності, лінгвістики і стилістики тексту у 80-х рр. дало змогу створити ефективну систему роботи з розвитку зв'язного мовлення молодших школярів. Відійшовши від традиційного вивчення одиниць мови за прикладом лінійного опису рівнів мовної системи, починаючи від фонетики й закінчуючи синтаксисом, учені перебудували курс навчання мови, поєднавши системно-описовий і комунікативно діяльнісний підходи. У результаті цього робота з розвитку мовлення набула більшої практичної спрямованості. В її основу було покладено елементарні теоретичні відомості про закономірності функціонування найвищої одиниці мови та мовлення – тексту.

Трансформація відомостей з теорії тексту дала можливість методистам формувати в учнів сукупність мовленнєвих умінь, необхідних для спілкування в усній і писемній формах. З огляду на це в зміст курсів навчання рідної мови в середній школі було введено найважливіші відомості з теорії тексту. На думку вчених, центральними уявленнями і поняттями, які необхідно формувати в школярів, мають бути такі: текст, тема тексту, головна думка, типи текстів, стилі мовлення, частини тексту (зачин, виклад, висновок), засоби зв'язку речень у текстах [3; 4].

У 90-х рр. XX ст. зростання соціальної значущості української мови, попит на суспільно активну особистість, здатну вільно спілкуватися в складних реаліях довкілля, зумовили активні перебудовні процеси в діяльності початкової школи та в навчанні мови, спричинили появу нових науково-

методичних праць, практичних посібників для вчителів. Значно зросла увага вчених до проблем формування в молодших школярів навичок культури мовлення (усного й писемного) та культури спілкування (Н. Бабич, В. Бадер, О. Біляєв, Л. Варзацька, М. Вашуленко, А. Коваль, Д. Кравчук, В. Мельничайко, М. Пентилюк, О. Савченко, М. Стельмахович та ін.). Надійним помічником учителів у цьому процесі був заснований у 1969 році журнал «Початкова школа», на сторінках якого відомі методисти, співробітники лабораторії початкового навчання Науково-дослідного інституту педагогіки М. Вашуленко, Н. Волошанівська, Т. Горбунцова, Г. Коваль, Н. Скрипченко та ін. публікували експериментальні програми, методичні матеріали, календарне планування з мови, читання, інших шкільних предметів. Тож дискусійним, принаймні, видається твердження, що «протягом десятиліть культурі мовлення в суспільстві не приділялось достатньої уваги. Мовознавці і лінгводидакти оминали розмежування основних базових понять «мова» і «мовлення», «культура мови» і «культура мовлення». Різні поради і настанови щодо культури мовлення здебільшого зводилися до декларацій про важливість дотримування належної мовленнєвої культури» [7, с. 229–233].

У той же час аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує, що саме в окреслений нами період у працях вітчизняних лінгводидактів (Н. Бабич, А. Коваль, В. Мельничайко, М. Стельмахович та ін.) було здійснено розмежування сутності названих вище понять. Так, Н.Бабич, на нашу думку, аргументовано стверджує: «Мова – це: 1) універсальний засіб навчання і виховання людини; 2) енциклопедія людського досвіду; 3) першооснова нагромадження культурних цінностей, засіб вираження змісту культури, спосіб введення окремої людини в процес суспільного культурного розвитку; 4) один з компонентів духовної культури суспільства; 5) засіб координації усіх виробничих процесів; 6) функціонуюча система, нерозривно пов'язана з усіма галузями суспільного життя. Мовлення — це: 1) спосіб існування і вияву мови, «мова в дії», мовний процес у багатьох його видах і формах (говір, писання, слухання, читання), мовчазна розмова з самим собою,

обдумування майбутнього свого чи сприйнятого від інших повідомлення»; 2) вияв процесу формування (а не втілення) думки; 3) вияв одиниць мови усіх рівнів і правил їх поєднання; 4) засіб конкретизації спілкування (мовного спілкування)» [1, с.12].

У такому ж аспекті розглядає дефініції «мова» і «мовлення» В. Мельничайко: «Мовлення здійснюється на матеріалі мови, за її законами і правилами. Та вибір цього матеріалу не простий. У мові є величезна кількість виражальних засобів, часто синонімічних чи співвідносних, кожен з яких визначається певними, іноді дуже тонкими смисловими і стилістичними відтінками. У процесі мовлення доводиться зіставляти мовні одиниці, з-поміж цілого ряду можливих вибирати найбільш відповідні, комбінувати розміщення, перебудовувати, домагаючись оптимального ефекту» [5, с.18].

Отже, функціонально мова характеризується як засіб, а мовлення – як процес. Таким же чином розмежовуються форми існування мовлення – усне і писемне. Відмінність між усною і писемною формами зовнішнього мовлення переважно функціональна: усне мовлення відбувається у вигляді сприйманої органами слуху усної артикуляції мовних звуків і розраховане на передачу інформації іншим людям з метою впливу на їхню поведінку й діяльність, писемне ж мовлення відбувається у вигляді умовного відображення цих звуків на письмі і має таке ж призначення. Обидві форми мають свої переваги, що не дають можливості вважати жодну з них багатшою чи виразнішою. У писемному вияві мовлення більш організоване, відзначається ретельністю добору лексики, граматично оформляється складніше, чіткіше, різноманітніше, дотримання норм тут строгіше. Зважаючи на ці властивості писемного мовлення, вчені, педагоги-практики в досліджуваний період звертали особливу увагу на формування його культури, тобто, на нашу думку, забезпечували чітке дотримання учнями усталених норм літературної мови під час вираження думок на письмі за допомогою графічних знаків з майстерним використанням мовно-виражальних засобів та розділових знаків залежно від мети спілкування. Зазначимо, однак, що, не зважаючи на широке вживання понять «мовна

культура», «культура мовлення» в нормативно-правовій, науковій і методичній літературі, працях учених, навіть у таких, як «Культура ділового мовлення» (1977) А. П. Коваль, «Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах» (1981) М. Г. Стельмаховича, «Основи культури мовлення» (1990) Н. Бабич, «Творчі роботи на уроках української мови» (1984) В. Я. Мельничайка, визначення їх сутності нами не виявлено. На жаль, відсутнє тлумачення цих дефініцій та похідних від них, залежно від виду мовлення – усне й писемне, і в навчальному посібнику «Методика викладання української мови» (1992) за редакцією С. І. Дорошенка, призначеному для «підготовки майбутніх учителів-класоводів до роботи в умовах здійснення реформ загальноосвітньої школи» [6, с. 2]. Принагідно зауважимо, що визначення сутності основоположних термінів досліджуваної проблеми в навчальній літературі для майбутніх учителів початкової школи вперше наведено в посібнику «Методика навчання української мови в початковій школі» (2010) за редакцією М. С. Вашуленка (підрозділ «Культура мовлення»). Проте у методичному і, особливо, практичному аспектах «питання усного і писемного мовлення, їх ролі як важливого чинника піднесення загальної культури, освіти людей завжди перебували в полі зору науковців і соціологів, працівників освіти й державних діячів» [1, с.16].

У працях учених цього періоду (Н. Бабич, Л. Варзацька, В. Мельничайко, М. Стельмахович та ін.) визначено сутність та виокремлено ознаки писемного мовлення учнів початкової школи, що стали основою формування його культури в молодших школярів, розкрито також сутність зв'язного мовлення, під яким «прийнято розуміти таку мовленнєву діяльність, яка становить єдине самостійне ціле, передає закінчену думку і членується на складові частини» [8, с. 4].

Аналізуючи різні форми зв'язного мовлення, М. Стельмахович виокремлює такі своєрідні риси писемного мовлення: відсутність інтонаційного оформлення; тенденція до повноти думки (зумовлена відсутністю постійного зворотного зв'язку з аудиторією), ширші можливості для свідомого

удосконалення тексту (той, хто пише, завжди має значно більше часу для обміркування викладу думки, ніж той, хто говорить); своєрідність мовних засобів, допустимість саморедагування уже написаного (в усній формі діє протилежний принцип: скажеш – не вернеш) [8, с. 5].

У шкільній практиці, на думку В. Мельничайка, яку ми також поділяємо, найбільш важливими якостями мовлення прийнято вважати точність (вона необхідна для висловлення змісту, для висвітлення теми), виразність (без неї неможливо викликати в адресата бажану інтелектуальну, емоціональну чи вольову реакцію) та багатство мовних засобів (тільки достатній їх запас може забезпечити точність і виразність висловлювання) [5, с. 20–21].

Проте, слушно стверджує вчений, від учнів важко вимагати, щоб їх мовлення відповідало усім названим вище критеріям: їх мовна вправність знаходиться у становленні й розвитку. Однак і для вчителя, і для його вихованців позитивні якості розвиненого мовлення мусять стати орієнтиром у навчальному процесі. Крім того, для оволодіння мовою у всіх її особливостях і виявах необхідне штучне мовне середовище, яке створюється в школі і передусім на заняттях з української мови. Вирішальну роль у створенні такого середовища відіграє добре продумана система навчально-тренувальних вправ, у процесі виконання яких формуються і вдосконалюються всі мовні вміння і навички [5, с. 21].

Варто зазначити, що вміння і навички, які необхідно виробити в учнів початкової школи в процесі формування культури мовлення, на початку 80-х рр. ХХ ст. обґрунтував М. Г. Стельмахович. До них, зокрема, належать: уміння визначати (осмислювати) обсяг змісту і границі теми твору, підпорядковувати свій виклад основній думці, здатність орієнтуватися в описуваній ситуації чи в ситуації живого спілкування; уміння збирати матеріал для твору, систематизувати зібраний матеріал й упорядковувати його, тобто відбирати потрібне й визначати послідовність його розташування у творі; здатність передбачати зміст викладу, програмувати, відчувати стильові границі при висвітленні змісту; уміння будувати твори різних видів – твір-оповідання, твір-

опис, твір-роздум, висловлювати свої думки змістовно й переконливо, послідовно й логічно, економно, правильно, з дотриманням літературних норм, і виразно; здатність вільно орієнтуватися в композиційних формах творів-описів, творів-оповідань і творів-роздумів, користуватися ними усно чи на письмі з дотриманням стильової орієнтації; уміння удосконалювати написане, беручи до уваги підпорядкованість тексту переказу, твору темі й основній думці, з орієнтуванням на мовностильову довершеність, бездоганну грамотність; здатність виправляти в письмовому тексті стилістичні та інші мовні огріхи, усувати недоліки логічного порядку [8, с. 6].

Доцільно наголосити, що вчені, методисти, вчителі-практики досліджуваного періоду чітко усвідомлювали: формування усього комплексу умінь і навичок, необхідних у продуктивній мовній діяльності, здійснюється лише у процесі зв'язних письмових висловлювань. Це зумовлене самою природою мовної діяльності, характером зв'язку між мисленням і мовленням.

Адже задум висловлювання виникає спочатку у внутрішньому мовленні. Воно ще не озвучене, але вже має певну граматичну і стилістичну структуру, яка відзначається згорнутістю, еліптичністю. Потім відбувається «побудова внутрішньої просторової схеми висловлювання», вибір граматичної структури оформлення думки (встановлення функції слів у реченні, вибір потрібних словоформ). Оформлення думки у внутрішньому мовленні може набути більш розгорнутої форми внутрішнього проговорювання (перед усним виступом, перед письмовим викладом змісту). Тільки після цього задум знаходить реалізацію у зовнішньому усному або писемному вияві [5, с.13].

Вважаємо за необхідне наголосити, що експериментальне апробування напрацювань учених 70-90-х рр. XX ст. показало, що аналіз закономірностей побудови текстів сприяє усвідомленню учнями тексту як смислової, композиційної і комунікативної цілісності, а також забезпечує ефективність навчання створювати цю комунікативну одиницю з метою задоволення потреб у спілкуванні та сприяє підвищенню культури мовлення (усного і писемного) молодших школярів. Саме взаємодія мовленнєвого розвитку учнів і їх мовної

освіти дає можливість формувати таку особистість, яка вмітиме користуватися мовними засобами в різних комунікативних обставинах, відзначатиметься достатнім рівнем культури мовлення. Це надзвичайно важливо у зв'язку з «тією ситуацією, яка склалася в Україні у сфері функціонування мови в різних регіонах країни, в усіх ділянках суспільного життя. Висока культура мовлення пов'язана з культурою поведінки, з вихованням патріотичних прагнень кожної людини, з перетворенням населення України в її народ, у націю» [7, с. 231].

За цих умов архіважливе завдання вчителя – зосередити увагу на виробленні в учнів навичок культури мовлення і культури спілкування. Практичне засвоєння найважливіших правил поведінки під час спілкування, найпоширеніших форм звертання, їх інтонаційного оформлення передусім повинно пов'язуватися з формуванням у школярів потреби користуватися цими нормами в повсякденній мовленнєвій діяльності.

Висновки. Викладене вище дає підстави стверджувати, що в досліджуваний період, не зважаючи на організаційно-педагогічні перебудови початкової школи та модифікації її навчально-методичного забезпечення і змістового наповнення, основна увага все ж таки приділялась вдосконаленню мовленнєвого розвитку учнів. Були теоретичні обґрунтовані види мовлення та засоби їх формування в навчальному процесі початкової школи, визначені засади формування культури мовлення молодших школярів.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Ґрунтовного вивчення заслуговують форми, методи та прийоми роботи з формування культури мовлення учнів початкової школи в умовах її перебудови.

Список використаної літератури

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Бабич. – Львів : Світ. – 1990. – 232 с.
2. Бадер В. І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів / В. І. Бадер. – К. : «АПН», 2000. – 316 с.
3. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на снові тексту / Л. О. Варзацька. – К. : Рад.шк., 1986. – 104 с.

4. Вашуленко М. С. Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1-4 класах / М. С.Вашуленко. – К. : Рад. шк., 1991. – 111 с.
5. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови / В. Я. Мельничайко. – К. : Рад.шк., 1984. – 223 с.
6. Методика викладання української мови / За ред. С. І. Дорошенка. – К. : Вища школа, 1992. – 398 с.
7. Симоненкова Т. П. Культура мовлення як показник загальної культури особистості / Т. П.Симоненкова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Випуск 10. – 242 с.
8. Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах / М. Г.Стельмахович. – К. : Рад.шк., 1981. – 134 с.

Романюк С. Формирование культуры речи учащихся в условиях реформирования начальной школы Украины в 70-90-х гг. XX в.

В статье анализируются теоретические наработки отечественных ученых исследуемого периода по развитию культуры речи учащихся на уроках украинского языка в начальной школе в период реформирования ее структуры и обновления содержания начального образования.

Ключевые слова: Начальная школа, культура речи учащихся, украинский язык, устная и письменная формы речи, связная речь, речевые умения и навыки.

Romaniuk S. Pupils' Culture of Speech Formation Under the Conditions of the Primary School Reform of Ukraine in the 1970-1990-s

The article analyzes theoretical developments of domestic scientists of the studied period on the development of pupils' culture of speech at the lessons of Ukrainian language in primary school during the period of reforming its structure and updating the content of primary education.

Key Words: Primary school, pupils' culture of speech, Ukrainian language, oral and written forms of speech, coherent speech, speech abilities and skills.